

**Т.ҚОРДАБАЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ТҮРКІТАНЫМДЫҚ
ЖЕЛІЛЕР**
TURKIC PROBLEMS IN T.KORDABAYEV'S WORKS

Г. ЖЫЛҚЫБАЙ*

Түйіндемe

Қазіргі қоғамымыздың әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени, рухани өміріндегі түбегейлі өзгерістер адамгершілік құндылықтарды жаңаша көзқараспен салмақтауды қажет етеді. Осыған байланысты ұлттық мәдениетіміз бен ғылымымыздың көрнекті өкілі Т.Қордабаевтың ғылыми-тілтанушылық мұраларын ұлттану мәселелерімен ұштастыра зерттеу, тілді зерттеудегі ұстанымының ұлттық филологиямыздың тарихында да ерекше назарда болғандығын ескеру жайы – бүгінгі тілтанымның көкейкесті мәселесі деп есептейміз. Мақалада ғалымның грамматика, әдеби тіл, тіл тарихына қатысты еңбектері, мектеп немесе жоғары оқу орындарына арналған оқулықтары мен оқу құралдарындағы тартылған түркітанымдық желілер қазақ тіл білімінің мол мұрасы ретінде танытылады.

Кілт сөздер: түркітану, қазақ тіл білімі, ғылым тарихы, зерттеулер, синтаксистік құрылыс.

Summary

Great changes in social, economic, political, cultural and spiritual life of the modern society pave the way to consider moral values with new viewpoints. Due to this fact, we regard that the significance of investigating scientific and linguistic heritage of T.Kordabayev, an outstanding representative of the Kazakh culture and science, in a close relationship with the matters of nationalizing is an actual problem in current linguistic studies.

The scholar's works which deal with Grammar, literary language, History of language and also his books dedicated to the secondary and High schools with Turkic elements are recognised as a huge heritage of Kazakh linguistics.

Key words: Turkish studies, Kazakh linguistics, History of science, syntactic structure.

Т.Р.Қордабаевтың түркітану саласына қатысты жазған еңбектері ғалым еңбектерінің бір бөлігі болып табылады. Қазақ тіл білімінің шежіресіне айналған Т.Қордабаев XX ғасырдың 80-жылдарында қазақ тілін зерттеу мен оқытудың өзекті мәселелері төңірегінде «Қазақ тіл білімінің даму, қалыптасу жолдары» атты еңбек жазды. Автор еңбекте жазылған және жарық көрген мезгілдері сталиндік репрессияның

* филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан-Қазақстан.
Candidate of Philological sciences, Associate Professor, International Kazakh-Turkish University named Ahmat Yassawi. Turkistan-Kazakhstan.

жалыны бәсеңдей қоймаған тұсы болғандықтан, халық жауларын дәріптеп отыр деген үрейлі атаққа душар болмас үшін қазақ тіл білімінің негізін қалаушылар А.Байтұрсынов, Е.Омаров, Х.Досмұхамбетов, Қ.Кемеңгеров, М.Дулатов т.б. туралы пікір айта алмағандығына қынжылады. Бұлардың ішінде А.Байтұрсыновтың қазақ тіл білімі үшін еткен еңбегін зор бағалайды: «Ол – қазақ тілі туралы ғылымның негізін қалап, қабырғасын көтеруші, оның барлық мәселелері жайында да алғашқы пікір айтушы болатын. Сондықтан Ахаң еңбектерінсіз ғылымымыз тарихы туралы мәнді бірдеме айта алмай – жалғандық болар еді» деп, автор халық жауы А.Байтұрсыновтың атын атамастан «20-жылдарда жарық көрген еңбектерде» деп көрсеткенін айтады [1, 4].

Қазақ тіл білімінің тарихын екі кезеңге бөліп қарастырған ғалым бірінші кезеңге арғы ғасырлардан бастап 1917 жылға дейінгі дәуірді, екінші кезеңге қазан төңкерісінен кейінгі кезеңді жатқызады. Мұндағы алғашқы кезеңді қазақ тіл біліміне жанама ғана қатысы бар жалпы түркілік көне дәуір еңбектерінен бастағандығын Т.Қордабаев: «Ол еңбектерді қазақ тілі, қазақ тіл білімі тарихымен ұштастырғанға таңдануға, ...өзімізді көнелендіруге құмарлықтан деп қарауға болмайды. Ол – тарихтық жалғастық», - деп түсіндіреді [1, 11]. Осы кезеңде жазылған еңбектерге тән өзгешелік тіл білімі салаларын, әр саланың өзіне тән объектілерін даралап сөз етпей, бірін екіншісінің құрамында қарап араластырғаны, әрі бұл еңбектер қазақ тілін білмейтін, мейлінше нашар білетін орыстарға арналғандығы деп көрсетеді.

Ғалым Т.Қордабаев қазақ тіл білімінің қалыптасуы қазақ тіліне жанама қатысты зерттеулер және тікелей ана тілді зерттеулермен байланысты. Еңбекте қазақ тіліне жанама қатысты зерттеулерді араб тілді зерттеулер, еуропа тілді зерттеулер деп екі салаға бөледі.

Ғалымның түркітану мәселелері туралы еңбектеріне «Тарихи синтаксис мәселелері», «Тарихи грамматика мәселелері» (автордың бірі), «Түркология ғылымының даму тарихына», «Түркология және қазақ тіл білімі» атты оқу құралы мені оқулықтары, монографиясы және әр кезеңде баспасөз беттерінде жарияланған ғылыми мақалаларын жатқызуға болады.

«Тарихи синтаксис мәселелері» атты монографиясында [2] қазақ тілінің жазба ескерткіштеріне тоқтала келіп, ескерткіштердің синтаксистік құрылысына жалпы шолу жасайды. Бұл еңбекте Қадырғали Қошымұлының «Жамиғ-ат тауарих», Әбілғазы Баһадүрдің

«Шежіре түрік» шежірелері мен XVIII ғасырда қазақ тілінде жазылып сақталған хан, би жарлықтары, қатынас қағаздар, арыздар мен мәлімдемелердің синтаксистік құрылысына талдау жасайды. Еңбектерде оның зерттелуі, жарияланымы сияқты жалпы мәлімет беріліп, фонетикалық, грамматикалық ерекшеліктері қазіргі түркі тілдерімен салыстырылып, ғылыми мысалдармен дәлелденген. Шығармалардың синтаксистік құрылысы ретінде шылаулар синтаксисі, сөз таптарының сөйлем мүшесі болу және сөйлемде бір-бірімен тіркесу қасиеттері, сөйлем мүшелері, құрмалас сөйлем мәселелері әр еңбекке қатысты талданған.

XV-XIX ғасырлардағы қазақ тілінің синтаксистік құрылысын зерттеген еңбектерде қазақ тіл білімінің қалыптасуына табысты еңбек еткен ғалым, түрколог Т.Қордабаевтың «Тарихи синтаксис мәселелері» (1964) еңбегі түркологиялық сипатта ерекшеленіп тұрады.

XVI ғасырда жазылған «Жамиғ-ат тауарих» (авторы - Қадырғали Қошымұлы) Т.Қордабаевтың айтуы бойынша, «... жазба материалдардың қай тілге жататынын, оны жазған автордың тайпасы, ұлты, мекені шешпейді, ескерткіш тілінің қазіргі тілге жақындық дәрежесі, оған ұқсастық шамасы, грамматикалық құрылысындағы бірлігі шешеді» делінеді. Сол себепті еңбек «Тарихи синтаксистік мәселелері» деп аталған.

Тілдің әр дәуірдегі синтаксистік құрылысын зерттеу - тарихи синтаксис үшін маңызды мәселе. Т.Қордабаев сөзімен айтқанда, «...тарихи синтаксис жазба ескерткіштер тілінің синтаксистік құрылысын зерттегенде, төмендегі негізгі мәселелер тұрғысынан қарау керек. Олар: сөз тіркестері, олардың тіркесу амал-тәсілдері; сөйлем мүшелері, олардың формалық құбылыстары, құрамдары, орналасу, басқа мүшелермен байланысу жолдары; сөйлем құрылыстары, олардың мағыналық және структуралық типтері, оларға жай және құрмалас сөйлемдер, т.б. түрлері жатады [2, 19].

Синтаксистік жүйе тілдік деректерге сүйенсек, тарихи тұрғыдан жетіліп отыратын, белгілі даму тарихы бар тілдік жүйе болып табылады. Қазіргі синтаксистегі сөйлем мүшелері, түрлері, олардың бір-бірімен байланысу жолдары онша көп өзгеріссіз жазба нұсқаларда көрініс табады.

Ғалым Т.Қордабаев жай сөйлем синтаксисін сөз еткенде, жай сөйлем «Жамиғ-ат тауарихтағы» ең негізгі және ең көп кездесетін синтаксистік бірлік және үнемі ықшамды, аз сөзділігіне баса назар аудартады: «Шығармада («Тауарихта») кездесетін сөйлемнің негізгі

түрі - жай сөйлем. Ол құрылысы жағынан *толымды, толымсыз және жалаң, жайылма* түрлерінде кездеседі», - дей келе, толымсыз сөйлемдердің бастауышы жасырын тұратынын, толымсыз сөйлемнің басқа түрлері кездеспейтінін, ал бір бастауышқа ортақтасып, біріне-бірі тіркесіп келе беретін толымсыз сөйлемдер жиі ұшырасатынын айтады [2, 70].

Ғалымның зерттеп отырған жазба ескерткішінде сөйлем мүшелерінің барлық түрлері кездеседі. Мүшелері морфологиялық жағынан да, басқа мүшелерімен синтаксистік қатынасы тұрғысынан да қазіргі әдеби тілімізге өте ұқсастығы аңғарылады. Сөйлемнің негізгі ұйытқысы - бастауыш пен баяндауыш, әсіресе баяндауыш. «Тауарихтағы» тұлғалық белгісі жағынан бастауыштың қазіргі тіліміздегіден еш өзгешелігі жоқ, яғни атау тұлғаның жай, тәуелді және жекеше, көпше түрде қолданылуы. Демек, «Тауарихта» бастауыштар сөз табы жағынан әр түрлі: зат есімді бастауыш, сан есімді бастауыш, есімдіктен болған бастауыш, есімшеден болған бастауыш. Аталған бастауыштар құрамы жағынан жеке сөзден болса дара, екіден көп сөзден болса күрделі бастауыштар болып келеді.

Т.Қордабаев «Тауарихта» екіден артық сөздерден құралған күрделі бастауыштың кездеспейтінін, оның есесіне бірыңғай бастауыштар өте көп қолданылғанын мысалдар арқылы дәлелдей түседі: Ерінің қарындашлары, ағалары, інілері иығылып келіп айдылар. Ата-анасының оты, юрты, малы, туары қарасы, үй тірлігі кішік ұғлыға қалор.

Ғалым сөйлем сайын кездесіп отыратын негізгі мүше - баяндауыш. Баяндауыштың есім сөзден болған түрі де, етістіктен болған түрі де кездеседі, - дейді. Т.Қордабаевтың айтуынша, «Тауарихта» баяндауыштың дара түрінен гөрі күрделі баяндауыш әлдеқайда көп қолданылады.

Күрделі баяндауыш түрінде жиі кездесетін, әсіресе есім мен етістік аралас күрделі сөздер. Қазіргі қазақ әдеби тілімізде есім сөздерге көмекші қызмет етіп тұратын *е, де, бол* тәрізді үш-төрт ғана етістік бар екені белгілі. Ал тарихи ескерткіште есім сөздерге көмекші болатын етістіктер саны әлдеқайда көп және есім сөздер септік жалғауларының кез келген түрінде тұрып-ақ олармен күрделеніп айтыла береді [2, 74]. Мысалы: *Қауым Оғұз игірмі төрт ұрұғ болды. Кәюк хан Өктай ханның ұлұғ ұғлы ерді. Яйку алаша байлұғ ерді, Тоқо андин алашарақ ерді. Ол - Шыңғыс ханның заманида ерді.*

«Тауарихта» есім сөздердің барлығы да әр қилы етістіктерді көмекші тұлға етіп, сөйлемнің күрделі баяндауыш қызметінде жұмсалған.

Ғалым еңбегінде сөйлемнің тиянақты баяндауышы қызметінде етістіктерді мынадай тұлғаларға бөледі:

1. Жедел өткен шақ тұлғалы. Бұл тұлғалы баяндауыш дара және күрделі түрде де жиі ұшырасады. Мысалы: Сегіз юз нофер шықты.

2. -ор, -өр, -үр, -үр, -ар, -әр, -ыр, -ір екінші тұлғасы.

Мысалы: Аларның атлары бұ тұрор. «Тауарихта» -ор, -өр, тұлғалары жиі қолданыс тапқан.

3. -ғай, -гәй үшінші тұлғасы. Бұл тұлға түркология әлемінде (П.М. Мелиоранский. Краткая грамматика... II часть, 1897) ашық райдың келер шақты білдіретін тұлғасы, -деп саналады. Мысалы: Аның ұғланларын соң айғаймыз.

4. Баяндауыш етістіктің бұйрық рай тұлғасында айтылады. Мысалы: Ұлұғлар уа ләшкәр халқы баршасы сабыр қылсұнлар.

Т.Қордабаев сөйлемнің тұрлаусыз мүшелеріне тоқталып, олардың байланысы, синтаксистік қызметін саралайды: Оң ханның ұғлы яшырын Самоқа Сажан билән Шыңғыс ханға қасд етмәккә яман кеңәш қылды - бастауыш-баяндауыш, анықтауыш-бастауыш, анықтауыш-баяндауыш, мақсат пысықтауыш-баяндауыш, толықтауыш-пысықтауыш, толықтауыш-баяндауыш, сын пысықтауыш-баяндауыш: яшырын кеңәш қылды [2, 80].

Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері тұлғалық жағынан да, синтаксистік қатынасқа түсу жағынан да қазіргі қазақ тілінің түп тарихы болғандықтан, үндесіп жатқаны байқалады.

«Тауарихта» кездесетін кейбір ауытқуларды есепке алмағанда, сөйлем мүшелерінің орналасу тәртібі де тұрақты, бірдей деуге де болады.

Қорыта айтқанда, тілші түрколог ғалымның аталған еңбегі қазақ тілінің тарихи синтаксисін зерттеу еңбектерінің ішіндегі өзіндік қомақты, ғылыми тұжырымдық үлесі бар, тіл тарихын зерттеушілер үшін құнды туындыға жататыны сөзсіз.

«Тарихи грамматика мәселелері» атты еңбектің [3] бірінші бөлімінде Т.Р.Қордабаев Қадырғали Жалайырдың «Жамиғ-ат тауарих» атты еңбегінің фонетикалық, лексикалық, кейбір морфологиялық ерекшеліктері талданады. Талдауда ғалым шежіренің фонетикалық сипаты ретінде дауысты, дауыссыз таңбаларына тоқтала келіп,

шежіренің қыпшақ тобына жататын тілге қатыстылығына байланысты тоғыз дауысты дыбыстың болуы, созылыңқы дауыстының болмауы, сөз басында қатаң дауыссыздардың келуі, *бол, болды* етістіктерінде *б* дыбысы оғыз тілдеріндегі түсіп қалмайды, есімшенің *-ған, -ген* жұрнағындағы оғыз тілдеріндегідей *ғ, г*-нің түсіп қалмауы, жіктеу есімдігі *бәннің мен* түрінде берілуі сияқты фонетикалық белгілерді көрсетеді. Сол белгілер арқылы бұл ескерткіштің қыпшақ тобына жататын тілде жазылғандығын, соның ішінде ноғай тобынан гөрі половец тобына жақындығын айтады.

Шежіренің жоғарыда көрсетілген фонетикалық белгілеріне қарап, түркі тілдерінің қай тобына жататынына арнайы тоқталады: «Жамиғ-ат тауарихты» алғаш бастырып шығарушы И.Н.Березин оны татар диалектісінде, бірақ шығыс жазушыларына тән әдет бойына сөйлеу тілінде емес, кітаби тілде жазылған десе, оның негізгі тарауларын алғаш орыс тіліне аударған Шоқан Уәлиханов шежіре тілі қазақтар тіліне өте жақын дейді.

Шежіренің морфологиялық сипаты ретінде еңбекте кездесетін сөз таптары, олардың жасалу жолдары, формалық құбылыстары қарастырылады. Қарастырылған мәселелердегі ерекшеліктерді қазіргі тілдермен салыстырып, айырмашылықтарды ескерткіш жазылған кездегі дәуір тілінің морфологиялық сипаты ретінде көрсетеді. Өр сөз табына, жұрнақтар мен жалғауларға жеке-жеке сипаттама беріп, барлық мәселелерді мысалдармен дәлелдейді. Бір қызығы ескерткіштегі сөз таптарының жасалуына негіз болатын жұрнақтарға талдау жасалғанда, түрколог ғалымдардың пікірлерімен дәйектей отырып, ғылыми тұрғыдан терең талданады. Сондай-ақ, еңбекте шежіренің лексикалық сипаты да қамтылып, шежіреден үзінділер, ескерткіштің көшірмесінің бір нұсқасы берілген.

«Тарихи синтаксис мәселелері» еңбегі екінші кітабы есебінде жазылған «Қазақ жазбалары тілінің синтаксисі» еңбегінде тілдік фактілерді зерттей отырып, XIX ғасыр тілінің синтаксистік құрылысын жан-жақты ашып, бір бүтін етіп беруді көздейді. Тілдің тарихи синтаксисін зерттеуге байланысты теориялық мәселелер (тарихи синтаксистің міндет мен мақсаты, қазақ тілі тарихының, оның ішінде тарихи синтаксистің зерттелу жайы, тілдің синтаксистік құрылысын тарихи тұрғыда зерттеудің методологиялық негіздері мен әдістері, қазақ тілі көне жазба ескерткіштерінің жайы мен сипаты, т.б.) «Тарихи синтаксис мәселелері» еңбегінде қарастырылуы себепті бұл еңбекте дәуірлер арасындағы тілдік бірлік пен өзгешелік тарихи бірліктер салыстырыла беріледі.

Ғалымның өзінің пікірі бойынша, «XIX ғасыр материалдары статикалық күйде ғана алынған жоқ, ол өзінен бұрынғы замандар материалдарымен және қазіргі әдеби тіліміз фактілерімен салыстырыла динамикалық күйде беріледі. Сондықтан да, кітаптың өн бойында қажетті орындардың бәрінде де XIX ғасырдан арғы замандар материалдары да мол пайдаланылады. Ондағы мақсат – қазақ тілінің ХҮІ ғасырдан бері қарайғы синтаксистік құрылысында болған ең негізгі өзгеріс, құбылыстарды ашу еді» [3, 3-5].

Қазақ халқының құрамына енген рулардың, тайпалардың басым көбі көне замандардан белгілі болғанымен, олардың бас қосып бір халық ретінде өмір сүруін ғалымдар ХҮ ғасырдан бастап жүргендіктен, Т.Қордабаев та қазақ тілінің тарихи синтаксисін де ХҮ ғасыр тілдік ескерткіштері тілінен бастаған дұрыс деп есептейді.

Еңбекте ғалым тілдің дамуы жөніндегі теориялық мәселелерді жете қарастырып, тілдің жүйелілік қасиетін синхронды, диахронды байланыста зерттеу керектігіне баса назар аудартады. Тілді зерттеудің диахрондық жолы мен синхрондық жолы арасындағы қарым-қатынасты бір жақты түсінушілерді (Ф.де Соссюр және оның жақтаушылары) сынай келіп, А.С.Чикобаваның [4, 57] «Тілдің системасы әрқашан да тарихтың құзырында» деген пікірін қолдайтындығын меңзейді: «... тілдің системдік қасиетін жете түсіну үшін де тарих керек. Өткенде не болғанын және қандай болғанын білмей тұрып, тіл жүйесіндегі қазіргі бардың сырын жан-жақты білу мүмкін емес. Сондықтан да совет лингвистикасы историзмге ерекше мән береді. Сонымен бірге, тіл ғылымындағы синхрондық тәсілдің мәнін де төмендетпейді. Синхрондық сипаттау мен диахрондық зерттеуді өзара үйлесе алмайтын, қайшылықтағы тәсілдер деп санамайды, қайта бұл екеуі бірін-бірі толықтырып, бірінің сырын екіншісі аша түсетін тәсілдер деп есептейді» [4, 9-10].

А.А.Потебня, А.Мейе еңбектерінен келе жатқан тілдің салаластықтан сабақтастыққа қарай дамуы деген пікірді синтаксис туралы еңбектерінің бәрінде, әсіресе қазіргі қазақ тілінің құрмалас сөйлемдер туралы, құрмалас сөйлемнің түрлері және олардың дамуы туралы пікірлерінде қайталап отырады. Синтаксистік элементтердің дербестіктері, бытыраңқылығы, автономиялығы басым, бір-біріне тәуелсіз, мағыналарына қарай салаласа байланысатын болған. Кейінгі замандарда синтаксистік элементтерді сабақтастырушы дәнекерлердің пайда болуына байланысты бытыраңқылық жойылып, тілдің

синтаксистік құрылысы салаластықтан сабақтастыққа қарай дамыған және әлі де сол бағытта дамып келеді дегенді айтады.

Ғалым сондай-ақ синтаксистік құрылыстағы құбылыстардың себебін, бағытын айқындауда кең тараған екінші бағыт деп оны тілді қолданушылардың «үнемшілдікке» талпынуынан дейтін көзқарасты жақтаушылар екенін көрсете келіп, тілдің синтаксистік құрылысындағы құбылыстарға «үнемдеу» талабын негіз ету дұрыс болмайтынын атап өтеді [3, 14-15].

Ғалым Т.Р.Қордабаев өзінің синтаксис туралы еңбектерінде [5] синтаксистік құрылыстың жетілуіне жазудың шығуы, әдебиеттің туып, қалыптасуы үлкен ықпал еткенін, жазу тілі қалыптаспайынша тілдің әр алуан стильдік түрлері де, орамды, икемді, «маневрлі» синтаксистік құрылысы да болмақ емес екендігін басты назарда ұстайды.

XIX ғасырға дейін таза өз тілінде жазылған ескерткіштер өте аз болғанын, мұндай жағдай түркі тілдес халықтардың көпшілігінде кездесетін құбылыс екендігін, XIX ғасырға дейінгі, тіпті XIX ғасырдың өзіндегі жазба ескерткіштердің көпшілігі де жеке бір қауымдық (өзбек, түрікмен, қазақ деген мәнде) тілде жазылмай, жалпы түріктік әдеби тілде жазылғандығын ерекше атап көрсетеді [3, 17].

Т.Қордабаевтың 1985 жылы шыққан «Түркология ғылымының даму тарихы» оқу құралы 1992 жылы «Түркология және қазақ тіл білімі» деген атпен толықтырылып, оқулық ретінде жарыққа шықты.

Алғашқы оқу құралына қарағанда, екінші оқулықта түркі тілдерінің қалыптасу, даму жолдары Алтай дәуірінен ең жаңа түркі дәуіріне дейінгі кезеңдер, көне түркі, орта түркі жазба ескерткіштері толықтырылған. Жазба ескерткіштер қатарына көне түркі көне ұйғыр жазба нұсқалары, олардың зерттелуі, қысқаша құрылысы қарастырылса, орта түркі дәуіріндегі зерттеулер мен жазба ескерткіштері М.Қашқари, Өл-Замахшари, Абу Хайян, ибн Муханна, Мухамед ат-Түрки еңбектеріне тоқталады. Осы мәселелердің барлығы «Түркология және қазақ тіл білімі» оқулығында толықтырылады, жазба ескерткіштер Ж.Баласағұнның «Құтадғу білігі», А.Ясауидың «Диуани хикмет», А.Югнекидің «Ғибат ул хақайқ», сондай-ақ ғасырдағы «Жүсіп-Зылиха», «Гүлстан бит-түрки», «Оғыз наме» ескерткіштері туралы мәліметтер толықтырылып, еңбектерге толық сипаттама беріледі. Аталған оқулықта түркі тілдерінің классификациясы А.Ремюза, А.Самойлович, С.Малов, Н.Баскаков жіктеулерімен беріліп, қазіргі түркі тілдері бұлғар, оғыз, қыпшақ, қарлұқ, ұйғыр-оғыз,

қырғыз-қыпшақ бірлестіктері және олардың тілдеріне сипаттама берілген.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қордабаев Т. *Қазақ тіл білімінің даму, қалыптасу жолдары*. А., 1995.
2. Қордабаев Т.Р. *Тарихи синтаксис мәселелері*. Алматы: Ғылым, 1964.
3. Қордабаев Т., Томанов М. *Тарихи грамматика мәселелері*. Алматы: Мектеп, 1975.
4. Чикобава А.С. Сб. *О соотношении синхронного анализа и исторического изучения языков*. М., 1960.
5. *Қазақ грамматикасы*. -Алматы: Мектеп, 1964; Қордабаев Т.Р. *Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі*. -Алматы: Санат, 1995; Балақаев М., Қордабаев Т. *Қазіргі қазақ тілі*. Синтаксис. -Алматы, 1966.